

**International Seminar,
Revitalizing Alisher Navoi's Thoughts**

Kabul, 2021

Contents

Mundarija

English Articles

LARGE-SCALE STUDIES OF A. NAVOI'S CREATIVITY IN RUSSIAN TURKOLOGY.....	13
IbodullaMirzaev & NurovaGulchehra	
ALISHIR NAVAI'S CENTURY AND PROSE.....	23
Almaz Ulivi Binnatova	

O'zbekcha Maqolalar:

ALISHER NAVOIYNING NASRIY MA'RIFIY ASARLARI BADIYYATI.....	35
Salohiy Dilorom Isomiddin qizi,	
ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODINING O'RGANILISHI VA UMUMBASHARIY G'OYALAR TALQINI MASALASI	43
Ashurova Gulbahor Nurullaevna	
TARG'IBOTI VA TALQINI	57
Ozoda Tojiboyeva	
BUYUK SHOIRNING O'GITLARI	63
Dehqonov Akramjon Qodirovich,	
"ASHI'AT UL-LAMA'OT" ASARINING YARATILISHIDA ALISHER NAVOIYNING O'RNI.....	71
Dilnavoz Yusupova	

BUYUK SHOIRNING O‘GITLARI

Dehqonov Akramjon Qodirovich,
Filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonining shahzoda Shohg‘arib Mirzoga bag‘ishlangan bobini tahlil qilinadi. Shuningdek, “Xamsa” dostonlaridagi boshqa shahzodalarga bag‘ishlangan boblar haqida ham ayrim mulohazalar bildirib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, shahzoda, Shohg‘arib Mirzo, ilm, ma’rifat, HusaynBoyqaro.

Annotation

The article analyzes the chapter of the poem “Farhad and Shirin” which is dedicated to Prince ShahgaribMirzo. And the chapters of other poems of “Khamsa” by Alisher Navoi dedicated to other princes are also commented.

Keywords: Alisher Navoi, prince, ShahgaribMirzo, enlightenment, knowledge, Hussein Baikaro.

Alisher Navoiy “Xamsa” tarkibidagi dostonlarida Sulton HusaynBoyqaroning go‘g‘illari – shahzodalarga alohida boblar bag‘ishlab, bu boblarda ularga juda samimiy nasihatlar qiladi. Dostonlardagi shahzodalarga bag‘ishlangan boblar ichida “Farhod va Shirin” dostonining oxirida, 53-bobidagi Shohg‘arib Mirzoga qilingan nasihatlar alohida ajralib turadi. [2, 460-468].

Shohg‘arib Mirzo – Sulton HusaynBoyqaroning Hadichabegimdan tug‘ilgan o‘g‘li. U 1470/71-yilda Hirot shahrida tug‘ilgan. U haqda Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”da quyidagicha yozadi: “Yana Shohg‘arib Mirzo edi, buki edi. Agarchi hay’ati yomon edi, tab’i xo‘b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg‘ub edi. “G‘aribiy” taxallus qilur edi, devon ham tartib qilib edi. Turkiy va forsiy she’r aytur edi... Necha mahal Hiriy hukumatini Sulton Husayn Mirzo Shohg‘aribMirzog‘a berib edi. Otasining zamonida o‘q naql qildi. Andin o‘g‘ul-qiz qolmadi”. [10, 149].

(Yana Sulton HusaynBoyqaroningog'illaridan biri Shohg'arib Mirzo bo'lib, u bukri edi. Badani nogiron bo'lsa ham, she'rlari dilga yoqimli bo'lib, she'rlariga "G'aribiy" deb taxallus qo'yardi. Devon ham tuzgan. Turkiy va forsiy tilda she'r yozardi. Hirot shahri hokimligini Sulton HusaynBoyqaro bir necha vaqt Shohg'arib Mirzoga bergandi. Otasining zamonida dunyodan o'tdi. Undan farzand qolmadi.)

Alisher Navoiy "Majolisun-nafois" tazkirasida Shohg'arib Mirzo haqida shunday deydi: "Shohg'arib Mirzo – sho'x tab'liq va mutasarrifzehnlik va noziktaxayyulliq va daqiqtaaqulliqyigitdur. Nazm va nasrda nazirima'dum va mutaxayyila va hofizada adiylinoma'lum. Ov va qush xotirig'amarg'ub va qurro va o'qush ko'ngliga mahbub... Devon ham jam' qilibtur. Yaxshi matla'lari bu muxtasarg'a sig'mas, magar yana bir kitob bitilg'ay". [8, 256].

(Shohg'arib Mirzo – quvnoq tabiatli, zehni kuchli, xayol dunyosi keng, nozik narsalarni ham aqli anglaydigan yigit. Nazm va nasrda unga teng keladigan kishi yo'q. Tasavvur kengligi va zehn o'tkirligida unga o'xshash odam topilmaydi. Ov va qushlarni juda yaxshi ko'radi. Qur'on qiroat qilishni va kitob o'qishni juda sevadi. Devon ham tuzgan. Yaxshi matla'lari bu qisqacha kitobga sig'maydi. Uning she'rlari haqida yana bir kitob yozish kerak.)

Alisher Navoiy "Majolisun-nafois"da Temuriy shahzodalardan birortasi haqida Shohg'arib Mirzo haqida aytganchalik maqto'v so'zlarini aytmaydi. Birortasining she'rlaridan namuna keltirganda Shohg'arib Mirzoning she'rlaridan namuna keltirganchalikkop namuna keltirmaydi. Navoiyning Shohg'arib Mirzoga bo'lgan mehri boshqacha iliq va samimiy edi.

Shohg'arib Mirzo 1496-yilda vafot etgan. Alisher Navoiy unga bag'ishlab marsiya ham yozgan. [7, 513-515].

Ma'lumki, Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlarida Sulton HusaynBoyqaroningog'illaridan uch nafariga maxsus boblar bag'ishlagan. Bular Badiuzzamon Mirzo, Shohg'arib Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzolardir.

Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzolarga bag'ishlangan boblarda Navoiy asosan shahzodalarni madh qiladi, ularning fazilatlarini zikr etib, hukmronlik bilan bog'liq eng zarur nasihatlarini aytib o'tadi.

Shohg'arib Mirzoga bag'ishlangan bob ham shahzodaning madhi bilan boshlanadi. Lekin boshqa shahzodalar madhida asosan ularning hukmdorlik sifatleri, podshohlarga xos fazilatleri xususida so'z borgan bo'lsa, Shohg'arib Mirzo madhi-

da ko'proq uning insoniy fazilatlarini, go'zalxulqi vasf etiladi. Bu mazmun bobning nasriy debochasidanoq boshlanadi:

“Saltanat shajarasining samarasi va xilofat bog‘ining shajarasi, hidoyat avjida manzil etgan, tamalluqning nihoyatiga yetgan, riyo qasri bunyodinqo‘nqarg‘on, balog‘at ayvonida ot chiqorg‘on, ya‘ni sulton zodai olam AbulfavorisShohg‘arib Bahodir...”.

(Saltanat daraxtining mevasi, xilofat bog‘ining daraxti, hidoyat osmonida manzil tutgan, tamalluq (ulug‘larga, ustozlarga xizmat qilish)ning nihoyatiga yetgan, riyo binosini poydevori bilan ag‘dargan (riyo – odamlarning ko‘zi uchun bir yaxshi ishni qilish), balog‘at ayvonida ot chiqargan, ya‘ni olam sulton zodasi AbulfavorisShohg‘arib Bahodir...)

Agar “Farhod va Shirin” dostoni 1484-yilda yozib tugatilganligini e‘tiborga olsak, bu paytda Shohg‘arib Mirzo 13-14 yoshlarda bo‘lgan. Navoiy hali yosh bolabo‘lgan shahzodaning noyob she‘riy iste‘dodini o‘sha vaqtdayoq ilg‘ay olganini yuqoridagi misoldan sezishimiz mumkin. Navoiy shahzodaga bag‘ishlangan bobning dastlabki baytlaridanoq uning so‘zga – she‘rga qobiliyatli ekanligini ta‘kidlaydi:

Qayu shahzoda ul koni malohat,
Takallum vaqti daryoyi fasohat.
Fasohat bobida shahg‘a qarib ul,
Bori shahlar fasihi Shohg‘arib ul... [2, 461].

“Xamsa” dostonlarida Husayn Boyqaroning o‘g‘illari – shahzodalarga bag‘ishlangan boblar mazmunini uch qismga ajratish mumkin:

Madh qismi.
Nasihah qismi.
Duo qismi.

Madh qismida Navoiy so‘z borayotgan shahzodaga xos bo‘lgan fazilatlarini sanab o‘tadi. Albatta, bu qismda Husayn Boyqaroning ham vasfi qisqacha bo‘lsa-da so‘z borayotgan shahzodaga bog‘liq holda keltirib o‘tiladi.

Madh qismi tugagach, nasihat qismiga o‘tiladi. Nasihat ham har bir shahzodaning fe‘l-atvoriga, faoliyat yo‘nalishiga, qiziqishlarining doirasiga mos ravishda olib boriladi. Ularga hukmdorlik ishlarida zarari tegishi mumkin bo‘lgan ishlarni sanab, ulardan ehtiyot bo‘lishni tayinlaydi. Masalan, Badiuzzamonga qilingan nasihatda (“Hayratul-abror” dostoni, 50-bob) so‘zni dunyoning o‘tkinchiligidan, umrn-

ing bevafoolidan boshlab, so'ng har bir ishda Tangrini yodda tutishni tayinlaydi. So'ngra shahzodaga birma-bir o'z nasihatlarini bayon qiladi. Bu yerdagi nasihatlar mazmuni asosan hukmdorlik, podshohlik faoliyati bilan bog'liq o'gitlardir.

Shohg'arib Mirzoga qilingan o'gitlar esa mazmunan butunlay boshqa yo'nalishda. Navoiy bu o'rinda shahzodani ma'naviy kamolotga da'vat qiladi, ilmga targ'ib etadi. Shoir o'z o'gitini hikmatli so'z darajasiga chiqqan mashhur bayti bilan boshlaydi:

Quyoshlik istasang kasbi kamol et,
Kamol ar kasb etarsen, bermalol et. [2, 462].

(Quyoshdek olamga nur sochishni istasang, ma'naviy kamolga yetishni kasb qilgin. Kamolotga erishishni istaydigan bo'lsang, boshqalarga maloling – og'irlig-ing tushmagan holda kamolotga erishgin.)

Shundan so'ng Navoiy ilmning fazilatlarini haqida so'z boshlaydi:

Kishi ta'limdin topsa malolat,
Topar ilm ahli ollinda xijolat...
Birovkim qilsa olimlarga ta'zim,
Qilur go'yoki payg'ambarga ta'zim.
Hadis o'lmishnabiydin bo'yla hodis,
Ki: "Olim keldi payg'ambarga voris". [2, 462].

Bu bobda so'z asosan ilm va olimlarning fazilati haqida borganidan bilish mumkinki, Shohg'arib Mirzo nihoyatda ilmga intiluvchan, ilmga chanqoq yigit bo'lgan. Biz buni yuqorida "Majolisun-nafois" dan olingan iqtibosda ham ko'rgan edik.

"Xamsa"ning boshqa shahzodalarga bag'ishlangan boblarida ilm va olimlar xususida umuman so'z ochilmaydi. Navoiy, yuqorida aytib o'tganimizdek, o'z nasihatlarini shahzodalarning qiziqish doirasiga moslab yo'naltiradi. Navoiy Shohg'arib Mirzoga nasihat qilar ekan, so'z faqat ilm mavzusida boradi. Navoiy yosh shahzodaga faqat ilmning sharafi va izzati haqida so'zlash bilangina cheklanmaydi. Uni ilm izlashga targ'ib qiladi, qiziqtiradi. Uzoq va yaqin o'tmishda o'tgan podshohlardan ilm yo'lini tutganlari, ya'ni Iskandar va Mirzo Ulug'beklarning nomlari yaxshilik bilan boqiy qolganligini ta'kidlaydi:

Sikandartopti chun ilmu hunarni,
Ne yanglig' oldi, ko'rgil, bahru barni.
Aningdek saltanat ahli ko'p erdi,
Qayu birga bu nav' ish dast berdi?..

Temurxonaslidin sulton Ulug'bek

Ki, olam ko'rmadi sulton aningdek... [2, 463].

Shundan so'ng Navoiy ilmlar ichidan eng sharafli bo'lganlarini sanab keltiradi:

Guzar qil har necha ilm o'lsa hosil,

Chu din ilmig'ayetning ayla manzil... [2, 463].

(Har qancha ilm hosil qilsang, to'xtamay o'tib ketaver, din ilmiga yetib kelsang, shunda to'xtab manzil qil.)

Keyin Navoiy din ilmlari ichida ham sharafli bo'lganlarini ajratib ko'rsatib, avvalo, fiqh, hadis va tafsir ilmini o'rganishni shahzodaga tavsiya qiladi. Din ilmlarini puxta egallagach, tib ilmini ham o'rganish foydali ekanini ta'kidlaydi:

Va lekin tibbu hikmat ham erur xo'b

Ki, sihatdur kishi jismida matlub. [2, 463].

(Fiqh, hadis, tafsir va tib ilmlarini o'rgangach, tarix ilmini o'rganishga rag'bat qilsang, unda ko'p ibratli voqealarni topasan,— deya so'zini davom ettiradi Navoiy. — Tarix sahifalarini varaqlasang, qanchadan qancha podshohlar yashab o'tganini, bu ko'hna dunyo barchasidan qolib ketayotganini ko'rasan. Ulardan yo yaxshi, yo yomon ot qoldi. Sen nima bo'lganda ham jahonda noming yaxshilik bilan qolishiga sabab bo'ladigan ishni qilgin. Haq taoloning qaytargan ishidan qayt, qilishga buyurgan ishini qil.)

Shundan so'ng Navoiy shahzodaga shunday hikmatli nasihatlarini qiladiki, bu nasihatlar 13-14 yoshli bolaga qilinayotgan o'gitlarga o'xshamaydi. Aksincha, hayotda ancha issiq-sovuqni ko'rgan, ko'pgina ishlarni tajribadan o'tkazgan insonga qilinayotgan nasihatlariga o'xshaydi:

Vagarhikmatqa bo'lsa iltifoting

Ki, Nuhumrichabo'lsun hayoting...

Nekim bo'lsa mizojingg'aguvoro,

Anga ko'p mayl qilma oshkoro.

Bu so'zni ahli hikmat debdurur xo'b:

“Yamondin oz behkim, yaxshidinko'b...” [2, 466].

(Agar sening hikmatga mayling bo'lsa, umring Nuhhayoticha bo'lsin. Mizojingga yoqqan narsaga ko'p mayl ko'rsataverma. Chunki hikmat ahli: “Yaxshi narsaning ko'p bo'lganidan ko'ra yomon narsaning oz bo'lgani yaxshidir”, deb aytganlar.

Agar tarixni o'rganadigan bo'lsang, o'tgan podshohlarning qanday ish tutganiga

nazar sol. Qaysi biri elga zulm qildi, qaysi biri adolat qildi. Qaysi ishdan mamlakat obod bo'ldi-yu, qaysi ishdan vayronalikka yuz tutdi. Lashkar tartibi qanday tuziladi, dushman qo'shini saflari qanday buziladi, bularni ham o'tgan podshohlarning ishlaridan o'rgan. Din ishi qanday ishlar bilan taraqqiy qiladi, oxirat ishlari nimadan zarar topadi. Qaysi ish qaysi podshohning sifati bo'lib, olamda uning yaxshi oti qolishga sabab bo'lganini tarixni o'qiganingda bilib olasan, – deydi Alisher Navoiy so'zini davom ettirib. – Tiniq fikring bilan bularni anglab olsang, bu bilganlaring dunyoda senga foyda keltiradi, oxiratda ham yaxshilikka sabab bo'ladi.

Bu mening qalamim yozgan narsalar ta'bingga noxush botmasdan, ularga ehtiyoj bo'lgan paytda aytganlarimga rioya qilsang va yaxshi natijalar topsang, men ko'rsatgan yo'l-yo'riqlar foyda bersa, mening ruhimni ham duo bilan eslagin. Mening pandlarim senga naf berganiday, sening duoying ham menga naf beradi.)

Navoiy shahzodalar – Badiuzzamon, Shohg'arib va Muzaffar Mirzolariga qilgan pandlarining oxirida ularning har biriga albatta otasiga itoat qilishini ta'kidlaydi. Ularning saodati – otaga itoatda ekanini tayinlaydi. Alisher Navoiyning bu pandlari qisqa, lekin o'ta ta'sirchan, ma'noli va bashoratnamo edi.

Masalan, 1. “Hayratul-abror”da Badiuzzamonga qilgan pand:

Zodamuridu otani pir bil,
Har ishida hukmiga ta'sir bil.
Bo'lma bu pir ollidataqisirlilik,
Istar esang davlat ila pirlilik. [1, 328].

(Farzandni murid-u otani pir bilgin, farzandning har bir ishida bu munosabatning ta'siri borligini bilgin. Modomiki shunday ekan, davlatga va ulug' yoshga yetishni istasang, bu pir (ya'ni otang)ga xizmat qilishda kamchilikka yo'l qo'ymagin.)

2. “Farhod va Shirin”da Shohg'arib Mirzoga pand:

Nechukkim, shoh topmishdindunuyi,
Sanga ham yetgay ushbu ikki ma'ni.
Bu ikki ishni gar qilsang tavaqqu',
Ne ishkim shah qilur, qilg'il tatabbu'. [2, 467].

(Shoh (Husayn Boyqaro) din-u dunyo saodatini topganidek, senga ham bu ikki ne'mat (din va dunyo saodati) yetishadi, qachonki mana bu ikki ishni doim e'tiborda tutsang: bunda shoh (ya'ni otang)ning tutgan ishlariga ergashgin!)

“Saddi Iskandariy”da Muzaffar Mirzoga bag'ishlangan pandnomada:

Ikinchulki, qil xizmati volidayn,
 Bil ul ikining qullug'in farzi ayn.
 Agar istasang dunyovu oxirat,
 Bugun saltanat, tongla kun – mag'firat.
 Ki, Haqdin rizo hosil etmakbudur,
 Rizo demayin, Haqqa yetmak budur. [5, 554].

(Ikkinchi nasihatim shuki, ota-onangning xizmatini qil. Agar dunyo-yu oxiratning yaxshiligini, dunyoda saltanat-u oxiratda Allohningmag'firatini istasang, bu ikkovlariga xizmat qilishni farzi ayn deb bil. Haqning roziligini olish ota-onangga xizmat qilish bilan bo'ladi. Haqning roziligi emas, Haqqa yetishishning o'zi mana shudir.)

“Farhod va Shirin”dagi o'gitlardan Alisher Navoiyning Shohg'arib Mirzoga katta umidlar bog'lagani sezilib turadi. Oradan 14 yilcha vaqt o'tib bitilgan “Majolisun-nafois” tazkirasidagi Shohg'arib Mirzo haqida yozilgan so'zlardan esa ulug' shoirning o'sha umidlari oqlanganini, bu shahzoda ulg'ayib barkamol, ilmga muhabbatli, tavozeli va odobli yigit bo'lganini bilib olamiz.

“Xamsa” dostonlaridagi yosh shahzodalarga bag'ishlangan boblarda Alisher Navoiy ularga jonkuyarlik bilan otalarcha samimiy nasihatlar qiladi. Ular rioya qilishi lozim bo'lgan ishlar bilar birga ehtiyot bo'lishi shart bo'lgan bir necha holatlarni ham aytib o'tadi. Bu nasihatlarda Navoiy o'zining yaqin do'sti Sulton Husayn-Boyqaro davlatining sadoqatli xizmatchisi, hukmdorning yaqin va sirdosh do'sti, shahzodalarning mehribon va jonkuyar murabbiyi sifatida namoyon bo'ladi. Bu o'rinlarda Navoiyning ushbu saltanatning kelajagi uchun xavotir olayotgani sezilib turadi. Afsuski, Alisher Navoiy va HusaynBoyqaroning vafotidan so'ng Xurosonda ro'y bergan voqealar ulug' shoirning xavotirlari bejizemasligini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Hayratul-abror. MAT. 20 tomlik. 7-tom. – T.: 1991. – B. 392.
2. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. MAT. 20 tomlik. 8-tom. – T.: 1991. – B. 544.
3. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. MAT. 20 tomlik. 9-tom. – T.: 1992. – B. 356.
4. Alisher Navoiy. Sab'ai sayyor. MAT. 20 tomlik. 10-tom. – T.: 1992. – B. 448.
5. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. MAT. 20 tomlik. 11-tom. – T.: 1993. – B. 640.
6. Alisher Navoiy. Mahbul-qulub, Munshaot, Vaqfiya. MAT. 20 tomlik. 14-tom. – T.: 1998. – B. 304.

7. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 20-tom. – T.: 2003. – B. 567.
8. Alisher Navoiy. Majolisun-nafois. Ilmiy-tanqidiy matn. Tayyorlovchi: Gʻaniyeva S. – T.: 1961. – B. 256.
9. Ahmedov T. “Xamsa” qahramonlarining xarakter jozibasi. – T.: 1986. – B. 68.
10. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – T.: 1989. – B. 368.
11. Ergashev Q. Oʻzbek nasrida insho. – T.: 2011. – B. 108.
12. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: 1993. – B. 216.
13. Yusupova D. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T.: 2013. – B. 272.